

Нүсіпәліқызы Ақтотының
«6D021400 – Әдебиеттану» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін «Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифтің көркемдік
қызметі (2000-2022 жылдар)» тақырыбында жазылған жұмысына
АҢДАТПА

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Тәуелсіздік кезеңінен бастау алған қоғамдық сілкіністер мен дүмпулер нарықтық экономикада ғана емес, адам санасының ішкі сана толқыныстарына да әсер еткені белгілі. Технологиялық үдерістердің қарыштап алға дамығанымен рухани бағыттағы мәдени-әдеби концептілердің біршама кейінге қалып қойғаны жасырын емес. Осы бір рухани құндылықтардың орнын толтыру жолында көркемдік дүниенің алар орны ерекше. Міне, сондықтан қоғамдағы болып жатқан жағымсыз жағдайлар мен келеңсіз оқиғалардың шығу себептерін талдап, таңдап түсіндіруде қоғамдық ғылымдарға иек арта бастадық.

Әсіресе бұл сұрақ қаламгерлеріміздің туындыларында кеңінен етек алып, оның себеп-салдарын көркемдік жолмен шешуде үлкен талқылауларға алып келді. Соны бір жолмен тарқата шешудің амал-тәсілдерінің бірі – мифтік дүниеде жатқаны айқын мәселе. Қаламгерлеріміз көнеден жеткен халықтың қайнар көздеріне қайта оралып, бүгінгі күннің өзекті мәселелеріне жауап тапқандай болып отыр. Әрине бұл мәселенің бір қыры ғана екені түсінікті. Дегенмен де осы бір қиыны қиын күрмелген мәселеде мифтік таным мен түсінік көмекке келгені ақиқат болмыс. Бүгінгі таңда болып жатқан санадағы өзгерістерді бірден таза, ақиқат шындыққа жеткіземіз деу де қиынсыз көрінер. Сонда да болса осы бір мифтік бастаулармен шырмалған шығармалардағы оқиғалар оқырмандарға өзгеше әсер ететіндігі де шындық болып қала бермек. Осыған баса мән берген жазушыларымыз тәуелсіздіктен кейінгі туындап жатқан шығармаларында кеңінен суреттеп отыр. Әрине, адам баласы жаңа мыңжылдыққа жаңа бір әлеммен, тың серпіліспен қадам басқысы келеді. Ол осы бір тарихи кезеңнің ортасында өмір сүріп жүрген біздің замандастарымызға қатысты екені түсінікті жайт. Міне, қоғамдағы сапалық өзгерістерге алып келер қайнар көздердің бірі – мифологиялық бастауларда жатқандығы айқын мәселе. Себебі ешбір жаңа дүние өзінен-өзі бола салмайтыны белгілі. Оған міндетті түрде дәстүрлі, халықтық дүниелердің қатысы болары сөзсіз. Бұл өзгерістер мен жаңалықтар ең алдымен бүгінгі заманғы әлемде болып жатқан рухани құбылыстарды жаңаша көзқараспен бағалауға қатысы бар дүниелер. Әдебиеттегі көркем ойдың жаңа парадигмалық көрсеткішіне қол жеткізудің көркемдік құралының бірі ретінде мифтік дүние танымды атап өтсек орынды болар. Көркем шығармадағы көрікті ойдың таным мен пайымына, көркемдігі мен құпиясына үлкен энергиялық қанат беретін күш мифте жатқаны шындық. Миф – адамзат баласының архетиптік санасында кодталып қалған құпиясы мол сырлы дүние. Оны бүгінгі заман талабына сай қайта түлетіп, қайта жоғары сапалық деңгейде іске асыру талантты

каламгерлеріміздің шеберлігіне байланысты. Міне, бүгінгі қазақ прозасындағы орын алып келе жатқан мифологиялық және неомифологиялық үрдістер – осындай сан мың жылғы өзгерулердің ең соңғы нәтижесі, сарқыты десек те болады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифологиялық көркемдік құрылымның түзілімі неомифологияланған образдармен, не болмаса мифологияланған сөз кестелеудің көмегімен өмірге келеді. Осындай түрлі мифологиялық астармен айшықталған қазақ әңгімелерін қарастыру, жан-жақты зерттеу тақырыптың өзектілігін айқындай түседі.

XXI ғасырдағы қазақ әңгімелеріндегі дәстүрлі прозаның жолын сақтай отырып, жаңалыққа жаны құмар жазушылардың шығармашылығынан талдау жасай отырып, мифологиялық ізденістер сараланады. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифологияның теориялық мәселелері қарастырылып, зерттеу тақырыбының өзектілігі нақтыланды.

Зерттеу нысаны. Тәуелсіздік кезеңінде түрлі жанрларда жазған қазақ прозаиктері Т. Нұрмағанбетов «Құпия кездесу», «Кене», Н. Қапалбекұлы «Жер жүрегі: әңгімелер мен хикаяттар», Д. Әшімханұлы «Жынды жел», «Тасқала», Т. Кеңесбаев «Аққудың өлімі», А. Алтай «Шаһид», «Кентавр», Ә. Ыбырайымұлы «Бисауат кісі», А. Кемелбаева «Ағаш үй», Д. Рамазан «Жан» мен «Жын» «О дүниенің қонағы», Г. Шойбек «Ұлтабар», Д. Қуат ««Кірекей-Күнекей», Б. Сарыбай «Ақыр заман», М. Мәліков «Жұмбақ кітап» туындылары арқау болды. Диссертациядағы зерттеудің басты нысанына аталған авторлардың мифологиялық интермәтінінен айқын аңғарылған, көркемдігі жоғары, ғылыми ортада өте аз қарастырылған шығармалары алынып, олардың көркемдік әлемінде айшықталған мифтік мотивтер мен архетиптердің қолданылуы теориялық жақтан сараланды.

Зерттеу пәні. XXI ғасырдағы қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифологиялық, неомифологиялық және архетиптік кодтардың танымдық-көркемдік әлемін бүгінгі әдебиеттану ғылыми негіздемесіне сүйене отырып көркемдік табиғатын ашу.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Қазіргі қазақ прозаиктерінің мифтуындыгерлігіндегі мифологиялық бастау көздерді түстеп танып, олардың ішіндегі ең басым мифологиялық образдар мен мотивтер және архетиптерді қолданудағы көркемдік амал-тәсілдерді анықтау.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер белгіленді.

- бүгінгі қазақ әңгімелеріндегі мифологиялық мотивтердің теориялық негіздерін айқындап, зерттеуге таңдап алынған тақырыптар мен әдістердің негізінде теориялық және әдеби-тарихи дереккөздерін бір жолға түсіреді;

- қазіргі қазақ прозашыларының авторлық концепциясындағы мифопоэтикалық үлгілердің әлем әдебиетімен байланысын анықтау және қазіргі қазақ әңгімесіне тән мифологиялық мотивтердің мәні мен маңызы ашылады;

- ұлттық мифологиялық және неомифологиялық үрдістердің арасындағы өзара үндестіктің табиғатын танып-білу және көркем мәтіндегі мифтің көпқабаттылық, көпсатылық архетиптері сараланады;

- бүгінгі таңда қазақ әңгімелеріндегі авторлық мифтің өзіндік ұлттық ерекшелігін дәлелдеу, даралау сондай-ақ мифтік образдар мен мотивтерді анықтап баға беріледі;

- қазіргі қазақ прозасындағы «адасқан ұлдың қайтып оралуы», «қаһарманның өліп, тірілу» және тағы басқа мифологиялық мотивтерге байланысты жазылған шығармалардың архетиптік негіздемелері анықталады;

- қазақ жазушыларының кейбір мифтік мотивтерді, әдеби ойындарды, карнавалдықты және тағы басқа әдеби амал-тәсілдерді игеруге деген шеберлік қырлары зерттеледі.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

- бүгінгі таңда әдеби үдерістегі авторлық мифтерде ұшырасатын мифологиялық образдар, мотивтер мен архетиптерді бір жүйеге түсіріп, ондағы ортақтық пен жекелікті даралай көрсету арқылы қандай әдеби үрдіске жататыны дәлелденді;

- қазақ прозасында жарыса өмір сүріп келе жатқан мифологизм және неомифологизм үрдісінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын мифологиялық образдар, мотивтер мен архетиптердің көркем мәтінде қолданылуы аясында қарастырылды;

- қазақ қаламгерлерінің соңғы жылдары жазылған шығармаларындағы тақырыптық және формалық ізденістерін, неомифологиялық үрдістегі байламдары мен концепциялары айқындалды;

- қазақ прозасында ерекше айналымға түскен әдеби мәтіндердегі неомифологизм үрдісіндегі мифологиялық образдар мен мотивтер және архетиптер ғылыми айналысқа енгізілді;

- қазақ әңгіме жанрындағы неомифология жайында жазылған шығармалар негізінде жаңаша пайымдаулар мен топшылаулар жасалды;

- тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозагерлерінің туындыларында ұшырасатын архетиптік, мифологемалық және мифемалық формаларға жататын қайта тірілу, тотем/аруақ, трикстер, аспан, ана, мәдени қаһарман, ұлт келбеті және мәңгілік мезеттер туралы көзқарастар жаңаша зерделенді.

Зерттеудің негізгі әдістері мен тәсілдері. Зерттеу мәселесіне байланысты философиялық, психологиялық, педагогикалық тұжырымдар сараланып, пәнаралық әдістер қолданылды. Әдебиеттанудағы ғылыми еңбектерге негіз болған салыстырмалы-салғастырмалы талдаудың көмегімен қазақ және әлем әдебиетіндегі миф пен фольклор жанрларында көрініс беретін мифологиялық элементтердің жалпы және жалқы сипаты айқындалды. Тарихи-типологиялық әдіс арқылы бүгінгі заман әдебиетіндегі мәтін бойындағы мифтік өзгерушіліктің заңдылықтары пайымдалды. Бүгінгі таңда жазылып жүрген көркем мәтіндердегі архетип, мифологема, мифема және мифологиялық мотивтерді жинақтап,

саралау кезінде авторлық мифологизм мен неомифологизмді түстеп танудың мозаикалық, генетикалық, образ үйлестіруші, құрылымдық әдіснамаларымен бірге, психоаналитикалық және когнитивтік әдебиеттанушылық әдістер де қолданылды.

Зерттеудің ғылыми болжамы. Қазіргі қазақ прозасындағы жазушылардың шығармаларында авторлық мифтер қолданысқа еніп отыр. Сондай-ақ архаикалық мифтер арғықазақ, ұлттық және әлемдік дәстүрлі мифтермен байланысып бүгінгі қаламгерлерде көрініс тапты. Олар енгізген жаңа авторлық мифологиялық образдар, мотивтер, архетиптер мен қазақ және әлем әдебиетіне қосылған үлкен рухани үлес. Осы авторлардың қолдануындағы жаңа үрдістерді таныту мен зерттеу оның қазақ мәдениетінде алатын орнын философиялық әдеби теориялық тұрғыдан анықтауға мүкіндік береді. Бүгінгі қазақ прозасындағы орын алып отырған мифологиялық және неомифологиялық үрдістерді зерттеудегі жетекші идеялар қаламгер ашатын шынайы жаңашыл мазмұнмен байланысты. Сонымен қатар дәстүрге арқа сүйей отырып, әдебиеттегі соны бір сұрлеуге алып келетін өзгеше бір көркемдік форма қалыптастыруы мүмкін болып отыр. Сондай-ақ диссертацияда көркем әдебиет пен мифтің өзара қатынасын қарастырудың эволюциялық және типологиялық даму жолдары сараланып, бағыт-бағдарлары қарастырылады. Мифтің көркем шығармаға трансформациялану мен интерпретациялану ерекшеліктері айқындалып, неомифологизмнің өзіне тән айрықша белгілері зерделенеді. Миф пен әдебиеттің синтезінен өңделген қазақ әңгімелерінің ұлттық танымға негізделген мәселесі қамтылып отыр. Қазіргі қазақ көркем әңгімесіндегі архаикалық мифтердің авторлық мифке айналу процестері туралы ғалымдар пікірлерімен келісе отырып, тұжырымды түйіндемелер жасалынады. Мифтің әдебиет пен өнердегі символдық мәні анықталып, оның метафоралық, аллегориялық, құбылушылық амал-тәсілдерімен жүзеге асатындығы белгілі. Әрбір қазақ қаламгерінің шығармашылығынан мифологизм мен неомифологизм үлгілерінің анық көрініс табуы кездейсоқ келген көркемдік дүние емес. Оның бастау көзінде дәстүршілдік пен жаңашылдықтың біріне-бірі алмасып отыратын жанды әдеби үрдіс екендігі. Біз қазақ прозасындағы қазіргі әдеби процестегі молынан кездесетін мифологиялық және неомифологиялық үрдістер бүгінгі күнгі ұлт қаламгерлерінің бір-бірінен ерекшелендіретін мифтуындыгерлігі болып табылатынын анықтағымыз келеді. Осы бағытта аталған үрдістер бүгінгі қазақ прозасының әлем әдебиетімен, оның ішінде бауырлас түркі және шығыс елдері әдебиетімен тікелей байланысқа түсіп жүргендігін танытады.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негізі. Мифтің тарихи поэтикасына, шығу тегі мен құрылымына, қызметтік және жоралғылық жүйеленуіне, психоаналитикалық интерпретациялануына қатысты әр дәуірде зерттелген, сонымен бірге мифологиялық образдар мен мотивтерге когнитивтік талдауға арналған еңбектер жазған авторлар: Дж. Фрэйзер, М. Элиаде, Дж. Кемпбелла, З. Фрейд, К.Г. Юнг, Ж. Лакан, А.Н. Веселовский, В.Я. Пропп,

Е.М. Мелетинский, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, О.М. Фрейденберг, Я.Э. Голосовкер, В.П. Руднев, Е.А. Режабек, Н.Н. Николаенко тағы басқалармен бірге әдебиет, миф және фольклорды тығыз бірлікте алып зерттеу жүргізген: Ә. Марғұлан, С.А. Қасқабасов, Р.Б. Бердібай, Б.У. Әзібаева, Ш.И. Ыбраев, Е.Д. Тұрсынов, С. Қондыбай, Г.Ж. Орда, Т. Әсемқұлов, А. Мауленов, З. Наурызбаева, Ж. Әскербекқызы және тағы басқа отандық ғалымдардың еңбектері диссертация материалына арқау болды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні. Зерттеу жұмысының теориялық нәтижелерін тек қазақ филологиясы саласында ғана емес, философия, тарих, әлеуметтану, мәдениеттану, дінтану салаларындағы арнаулы курстар мен семинарларда оқу материалы ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ жоғары оқу орындарында «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі мифологизм», «Фольклор және әдебиет», «Фольклор және әдеби конвергенциялар», «Әдебиеттану және фольклористиканың өзекті мәселелері», «Әдебиет және фольклор поэтикасы», «Түркі халықтары әдебиеті» тағы басқа сынды элективті пән және арнаулы курстар мен дәрістерде қолданылады.

Авторлық миф тудырған қаламгерлерге қатысты ғылыми зерттеу жұмыстарын жазатын ізденушілерге әдістемелік құрал ретінде ұсынуға болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

- ХХІ ғасырдағы қазақ әңгімесіндегі мифтік мотивтер мен архетиптердің қолданылуы әлем әдебиетімен салыстырмалы негізде жан-жақты зерделенді;
- ұлттық менталитет пен мифологиядағы метаморфоза құбылысының қазақ қаламгерлерінің шығармаларында поэтикалық әдіспен интерпретациялануы алғаш рет қарастырылды;
- бүгінгі әдеби процестегі авторлық мифтерде ұшырасатын мифологиялық образдар, мотивтер мен архетиптердің ортақтығы мен даралығы көрсетіліп, қандай әдеби үрдіске жататыны сипатталды;
- қазақ прозасында жарыса өмір сүріп келе жатқан мифологизм және неомифологизм үрдісінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары тәуелсіздік жылдары жазылған нақты шығармаларды талдау барысында сараланды;
- талдау жасаудың психоаналитикалық және когнитивтік тәсілдерін қолдана отырып, жаңа кезеңдегі жазылған шығармалардың неомифологизм үрдісіне жататыны ғылыми негізде дәлелденді;
- тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ жазушыларының жанрлық мәтіндеріндегі парадигмалық ерекшеліктер қарастырылды;
- қазақ прозасының жаңа дәуіріндегі мифтік-танымдық, архетиптік, мифологемалық және мифемалық формаларды еркін меңгеру барысындағы қаламгерлердің авторлық шеберліктері айқындалды;
- мифтік бейненің немесе сюжеттің мәтін құрылымында нарративті болып, авторлық неомифтің қайта өмірге келуі дәлелденді;
- әр қаламгердің өзіндік ұлттық миф пен арғықазақ мифологиясының негізінде жазылған шығармаларына арнайы зерттеу жасалып, талданды.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлдануы. Ғылыми ізденіс барысында отандық және шетелдік басылымдарда, түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда баяндамалар жасалды, 7 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде Скопус (Scopus) деректер базасына енетін нөлдік емес, импакт-факторы бар халықаралық ғылыми басылымда 1 мақала, ҚР БҒССҚК бекіткен тізімге енетін журналдарда 5 мақала, шетелдік халықаралық конференция басылымында 1 мақала жарияланды. Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде талқыланып және қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, алты тараушадан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі - 140 бет.